

کهن‌ترین دیوان اشعار خواجه‌ی کرمانی:

بازسازی مجموعه اشعار مورّخ ۷۵۰ق بر اساس دو نسخه‌ی نویافته

شیوا میهن*

جولین کوک**

چکیده

کهن‌ترین نسخه‌ی دیوان اشعار خواجه‌ی کرمانی در زمان حیات شاعر استتساخ شده است. بخش عمده‌ی این نسخه که در کتابخانه‌ی ملی ملک نگهداری می‌شود، پیش‌تر موضوع پژوهش‌های بسیاری بوده و چاپ عکسی آن هم منتشر شده است، اما این نسخه تنها بخشی از یک نسخه‌ی اصلی بوده که حدود یک سده پیش به چند نسخه‌ی جداگانه تقسیم و در کتابخانه‌های مختلف پراکنده شده است. در این نوشتار ابتدا به معرفی دو نسخه‌ی دیگر در کتابخانه‌ی بریتانیا و کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران پرداخته شده که به همراه نسخه‌ی ملک بخش‌هایی از همان نسخه‌ی نخستین بوده است. سپس، با مقایسه‌ی آنها با پیش‌از‌سی نسخه‌ی متقدّم، نسخه‌ی اصلی و ترتیب اولیه‌ی آثار خواجه‌ی بازسازی می‌شود. همچنین، نویسندگان به ارزش‌های هنری نسخه‌ی اصلی در سنت کتاب‌آرایی در عصر آل‌اینجو پرداخته و تاریخ تقریبی پراکنده شدن این نسخه را برآورد کرده‌اند.^۱

کلیدواژه‌ها: خواجه‌ی کرمانی، کهن‌ترین نسخه‌ی دیوان خواجه، محمد بن عمران کرمانی، هنر آل‌اینجو، صدرالافاضل

تاریخ دریافت: ۹۷/۱/۲۹ تاریخ پذیرش: ۹۷/۴/۶

* دانش‌آموخته‌ی دکتری ایران‌شناسی از دانشگاه کمبریج، پژوهشگر نسخ اسلامی در کالج کینگز/
shiva.mihan@gmail.com

** پژوهشگر نسخ اسلامی در انجمن پژوهشی ابن‌عربی، آکسفورد /
cookjools@gmail.com

۱. به درخواست کتابخانه‌ی بریتانیا نتیجه‌ی این پژوهش به اختصار در وب‌سایت کتابخانه منتشر شده است:
<http://blogs.bl.uk/asian-and-african/2018/04/tracking-down-the-earliest-copy-of-khvaju-kirmanis-collected-works-british-library-or11519.html> (April 2018).

مقدمه

قدیمی‌ترین ضبط اشعار خواجهی کرمانی (۷۵۳-۶۸۹ق)^۱ در تاریخ گزیده (۷۳۰ق) به صورت شش بیت از یک غزل خواجه دیده می‌شود.^۲ پس از آن، کهن‌ترین نسخه‌ای که در بردارنده آثار خواجه است، نسخه ۹ MS LNS در مجموعه دارالصبح کویت است که در رمضان ۷۴۱ق کتابت شده و ۱۹ غزل خواجه در آن آمده است. اما نخستین دیوان بازمانده از خواجهی کرمانی در سال ۷۵۰ق به قلم محمد بن عمران کرمانی کتابت شده و بخش بزرگی از آن اکنون در کتابخانه ملّی ملک (به شماره ۵۹۸۰) نگهداری می‌شود. این نسخه ارزشمند در ۱۳۹۲، با مقدمه محمود مدبری و گزارش نسخه‌شناسی علیرضا هاشمی نژاد، به همت دانشگاه کرمان و کتابخانه و موزه ملّی ملک چاپ عکسی شده است.

این نسخه، اساس تصحیح‌های متعدد بوده است.^۳ اما نکته مغفول‌مانده این است که نه تنها این نسخه دستکاری شده و ترتیب اولیه کراسه‌هایش به هم خورده است، بلکه برخلاف آنچه تا کنون پنداشته‌اند، این نسخه کامل نیست و نسخه اصلی متشکل از سه بخش دیگر هم بوده است: نسخه‌ای در کتابخانه بریتانیا در لندن، نسخه دیگری در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و یک بخش گم‌شده. بر اساس شواهدی که در زیر ارائه می‌شود، نسخه اصلی در حدود یک سده پیش چندپاره شده و به صورت نسخ جداگانه درآمده است. بنابراین نسخه ملک نه تنها در آغاز و انجام و میانه افتادگی دارد، بلکه به‌طور کلی ترتیب نخستین آن تغییر کرده است. برای مثال، مقدمه‌ای که در ابتدای برخی دواوین خواجهی کرمانی دیده می‌شود در نسخه ملک وجود ندارد. این مقدمه در ابتدای نسخه بریتانیا قرار دارد که زمانی بخش اول نسخه اصلی بوده و به نسخه ملک پیوسته بوده است. وجود این مقدمه در کهن‌ترین دیوان خواجه به این پرسش دیرین پاسخ می‌دهد که نویسنده مقدمه چه کسی بوده است.

۱. موضوع تاریخ مرگ خواجه در منابع مختلفی از جمله مجمع الفصحاء، خزانه عامره، تاریخ نگارستان، چندین تذکره دیگر و نیز برخی منابع معاصر بحث شده است، اما به نظر می‌رسد تاریخ پذیرفته‌شده همان ۷۵۳ق باشد. برای نمونه نک: سهیلی خوانساری، ۱۳۳۶: ۳۱-۲۹؛ نفیسی، ۱۳۰۷: ۲۵-۲۷؛ نیز نک: de Bruijn (2009), Fitzherbert (1991: 148), and Brown (1920, 3/ 223).

2. Ḥamdu'llāh Mustawfī -i-Qazwīnī (1910: 1/818).

این کتاب چاپ عکسی نسخه «تاریخ گزیده»، شماره G.4 از مجموعه ادوارد براون در کتابخانه دانشگاه کمبریج است و در تاریخ ادبیات ایران اثر براون هم به وجود ابیات خواجه در آن اشاره شده است (Browne, 1920: 3/ 224).

۳. برای نمونه نک: خواجهی کرمانی، ۱۳۷۰؛ همو، ۱۳۳۶؛ همو، ۱۳۸۷.

مثلث نسخ کتابخانه بریتانیا، دانشگاه تهران و ملک، به دلیل قدمت و همزمانی با زمان حیات شاعر، قابل اعتمادترین متن برای تصحیح آثار خواجه است، به همین دلیل در این مقاله ابتدا این دو نسخه معرفی و از نظر نسخه‌شناسی بررسی می‌شود. سپس ترتیب اولیه بخش‌های مختلف آنها، به‌گونه‌ای که در نسخه اصلی (مورخ ۷۵۰ق) گردآوری، مرتب و کتابت شده بود، بررسی و بحث می‌شود. لازمه این بررسی، مطالعه نسخ متقدم در یک بازه زمانی صد ساله (۷۵۰-۸۵۰ق) است تا بتوان ترتیب دواوین و بخش‌های نسخه اصلی را بازسازی کرد.

اجزای نسخه اصلی

• نسخه ۵۹۸۰ کتابخانه ملک

طرح چند نکته درباره نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک، برای مقایسه آن از نظر نسخه‌شناسی با نسخ دیگر، ضروری است:

نسخه ملک دارای هشت سرلوح مذهب نفیس است که از بهترین نمونه‌های هنر آل‌اینجو در نیمه دوم سده هشتم است. کاغذ آن ترمه نخودی است و اندازه کاغذ ۲۰۸ در ۳۰۵ مم و اندازه متن ۱۳۵ در ۲۲۰ مم است. نسخه متشکل از ۳۵۲ برگ است و هر صفحه ۲۵ سطر دارد. در دو انجامه صفحات ۲۳۸ و ۵۸۴ کاتب تنها نام خود را آورده و تاریخ کتابت را فقط در انجامه پایانی صفحه ۷۰۳ قید کرده است. جلد نسخه در طی مرمت حفظ شده و نمونه زیبایی از جلدهای رایج در سده هشتم است.

• نسخه Or. 11519 کتابخانه بریتانیا

این نسخه نفیس دو صفحه مذهب آغازین (گ ۱پ و ۲ر)، یک مقدمه منشور و یک چهارلوح مذهب (گ ۲پ و ۳ر) در آغاز اشعار دارد (تصویر الف و ب). جلد آن سیاه چرمی متأخر با ترنج و سرترنج لاک‌ی است. حواشی صفحات مذهب با واگیره‌های زیبایی آراسته شده است که اوج هنر تذهیب در عهد آل‌اینجو را به نمایش می‌گذارند. این نسخه با ۶۶ برگ، حاوی مقدمه و بخش نخست دیوان صنایع‌الکمال است. کاتب نام خود را در

انجامه (گ ۶۶پ) محمد بن عمران آورده و تاریخ کتابت را ذکر نکرده است. در فهرست نسخ خطی کتابخانه بریتانیا، مردیث-اوئنز نسخه را متعلق به قرن نهم دانسته و اشاره کرده که احتمالاً بخشی از یک نسخه ۵۰۰ برگی بوده است (Meredith-Owens, 1968: 63). کاغذ نسخه ترمه آهار و مهره خورده به رنگ نخودی است و با شنگرف و لاجورد جدول‌کشی شده است. خط این دست‌نویس گونه‌ای نسخ متمایل به تعلیق است.^۱ اندازه کاغذ ۲۰۸ در ۳۰۵ مم و اندازه متن ۱۳۵ در ۲۲۰ مم است و ۲۵ سطر دارد. برخی برگ‌ها تیره‌تر یا روشن‌تر، و ضخیم‌تر یا نازک‌تر می‌شوند، اما جنس کاغذ تغییر نمی‌کند. مقدمه همزمان با نسخه و به قلم کاتب آن نوشته شده است و آرایه‌های دو صفحه ابتدایی پیش از آغاز متن مقدمه کاملاً هماهنگ با آرایه‌های سایر برگ‌هاست، و در اصالت مقدمه تردیدی نیست.

در ابتدای نسخه، روی برگ ۱، یادداشتی به زبان ترکی نوشته شده که عدد کل اوراق نسخه را ۵۸۰ برگ می‌داند. این یادداشت و همچنین انجامه مختصر و بی‌تاریخ نسخه، ناتمام بودن نسخه کتابخانه بریتانیا را محتمل می‌سازد؛ این احتمال با توجه به مقدمه و فهرستی که از عناوین و مطالب ارائه می‌کند، تقویت می‌شود. در مقدمه چنین آمده است: «فهرست ابواب و فصول و نسخه ارکان و اصولش برین منوال پردازتند و این دیوان مشتمل است بر بیست و پنج هزار بیت و موسوم به صنایع الکمال و اقسام و اصناف اشعار درین مجلد برین موجب موضوع و مثبت، و آن منقسم بر پنج قسم؛

القسم الاول: فی التوحید و النعت و المواعظ و الحکم

القسم الثانی: فی المدایح و التهانی و المقطعات و المطایبات و الاهاجی

القسم الثالث: فی الغزلیات و آن مقسوم است بر دو صنف الحضریات و السفریات

القسم الرابع: فی الرباعیات و اللغز و المعتمیات

القسم الخامس: فی المثنویات و آن مشتمل است بر دو کتاب همای و همایون و گل و

نوروز»

و در ادامه محمد بن عمران از دیوان دوم با عنوان بدایع الجمال نام می‌برد، بی‌آن‌که جزئیات مطالب آن را گزارش کند.

۱. برای آگاهی از مختصات خط تعلیق به کار گرفته شده در این نسخه، نک: هاشمی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۵-۱۶.

• نسخه ۲۰۴۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران^۱

این نسخه دارای یک سرلوح مذهب، مزین به آرایه‌های اواخر آل‌اینجو بوده و در کتیبه‌اش عنوان مفاتیح‌القلوب و مصابیح‌الغیوب آمده است (تصویر ۲). جلد نسخه مقوای سبز تیره و بی‌آرایه است. متأسفانه این نسخه تنها ۴۴ برگ، یعنی در حدود نیمی از مفاتیح‌القلوب، را در بر دارد (۱۸ فصل از ۲۸ فصل کل اثر). اندازه کاغذ ۲۰۷ در ۳۰۵ مم و اندازه متن ۱۳۵ در ۲۲۰ مم است و در ۲۵ سطر نوشته شده است. کاغذ نسخه ترمه آهار و مهره‌خورده به رنگ نخودی است که گاهی ممکن است تیره‌تر یا روشن‌تر شده باشد. نام کاتب و تاریخ کتابت نسخه در ابتدای آن با خط و اسلوبی مشابه انجامه نسخه ملک نوشته شده است: محمد بن عمران الکرمانی و سال ۷۵۰ ق.^۲

ظاهراً دست‌اندرکاران چاپ عکسی نسخه ملک از وجود نسخه‌ای «بدون تاریخ» از مفاتیح‌القلوب و مصابیح‌الغیوب به خط محمد بن عمران کرمانی در دانشگاه تهران آگاه بوده‌اند، اما صرفاً از آن به‌عنوان تنها نسخه‌ای یاد کرده‌اند که به دست همان کاتب نسخه ملک کتابت شده است و افزوده‌اند: «البته تاریخ کتابت نسخه مزبور قرن ششم قمری اعلام شده است».^۳

ارتباط سه نسخه با هم

هر سه نسخه کتابخانه ملک، لندن و دانشگاه تهران در قطع، جنس و رنگ کاغذ، خط، اندازه متن، تذهیب، جدول‌کشی و صفحه‌آرایی مشابهند و در هر سه نسخه نام کاتب محمد بن عمران (کرمانی) آمده است. دو انجامه میان متن نسخه ملک و انجامه نسخه لندن عبارات متشابه و نه یکسان دارند؛ هر انجامه در سه سطر نوشته شده و از نظر خط و مختصات بصری با یکدیگر هماهنگ است. جلد نسخه لندن و دانشگاه تهران متأخر است و به نظر می‌آید که جلد اصلی در نسخه ملک حفظ و با جایگزینی شیرازه و بازسازی سایر اجزا، روی متن دقه‌ها تعبیه شده است (برای سنجش ویژگی‌های هنری نسخه اصلی، نک:

۱. از لطف دکتر رسول جعفریان برای همکاری بسیار سودمندشان در مورد این نسخه صمیمانه قدردانی می‌کنیم.

۲. در فهرست دنا، نام کاتب محمد بن عمر و تاریخ نسخه ۷۰۵ ق آمده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۹/۱۰۱۱).

۳. هاشمی‌نژاد (۱۳۹۲: ۱۳) به کرم رضایی (۱۳۹۰: ۴۲۳) استناد کرده است.

پی‌نوشت مقاله). در ادامه خواهیم دید که این بخش‌ها در چه زمانی و احتمالاً به دست چه کسی از هم جدا شده‌اند.

بررسی محتوایی و متنی^۱

با وجود این‌که بررسی نسخه‌شناسانه این سه نسخه گواهی می‌دهد که به یک نسخه واحد اولیه تعلق داشته‌اند، برای اطمینان از این‌که این سه نسخه شباهت محتوایی و اشعار تکراری ندارند و مکمل یکدیگر هستند، متن آنها را با یکدیگر سنجیدیم. این مقایسه اول نشان داد که محتوای سه نسخه هم‌پوشانی ندارند؛ دوم آن‌که معلوم شد که ترتیب اشعار و بخش‌های مختلف دواوین خواجه در نسخه ملک با ترتیب مذکور در مقدمه هم‌خوانی ندارد. برای مثال، نسخه لندن، همان‌طور که در فهرست مطالبش آمده پس از مقدمه، در آغاز دیوان صنایع‌الکمال اشعاری در توحید دارد. نسخه ملک هم با سرلوح «در توحید باری تعالی» آغاز می‌شود، در حالی که طبق مقدمه، دیوان صنایع‌الکمال تنها دارای یک قسمت با مضمون توحید است. این عدم تطابق لزوم بررسی دقیق‌تری از ترتیب بخش‌های نسخه ملک را پیش آورد.

ترتیب اولیه آثار و اشعار خواجه در نسخه اصلی

نخستین گام، بررسی دو نسخه متقدم بود که طی حدود نیم قرن پس از نسخه اصلی کتابت شده است. هر یک از این دو دربردارنده یکی از دیوان‌هاست و به بازسازی ساختار نخستین دواوین کمک می‌کند.

- **دیوان صنایع‌الکمال:** نسخه دانشگاه تهران به شماره ۵۱۵۴، مورخ ۸۰۸ق، شامل مقدمه و دیوان نخست خواجه است که مشتمل بر نعت و مدایح، حضریات و سفریات، رباعیات و معنیات، و دو مثنوی همای و همایون و گل و نوروز است. این دست‌نویس کهن‌ترین نسخه شناخته‌شده از دیوان صنایع‌الکمال پس از نسخه اصلی است که علاوه بر نفاست، متن قابل اعتمادی نیز برای تصحیح دارد. متأسفانه، تنها جلد اول از این نسخه

۱. در این مقاله از تحلیل تفصیلی نسخ مورد پژوهش و مقایسه ابیات و بخش‌های آنها، پرهیز شده و به ذکر اطلاعات کلی درباره هر نسخه بسنده شده است.

احتمالاً دو جلدی در اختیار ما است. طبق مقدمه، صنایع‌الکمال در این دست‌نویس با ترتیب درست اولیه آمده است و برای بازسازی جایجایی‌ها، افتادگی‌ها و فواصل نسخه اصلی اهمیت بسزایی دارد.

- **دیوان بدایع‌الجمال**: نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۵۱۳، بی‌تاریخ است اما بر اساس شواهد نسخه‌شناختی احتمالاً مربوط به نیمه دوم قرن هشتم است. این دست‌نویس حاوی دیوان دوم خواجه، یعنی بدایع‌الجمال است که شامل توحید (نعت و مدایح)، شوقیات و سه مثنوی گوهرنامه، کمال‌نامه و روضه‌الانوار است، اما ظاهراً به دلیل این که برای برداشتن برخی سرلوح‌ها نسخه را مخدوش کرده‌اند، در صحافی مجدد به صورتی بسیار مغشوش صحافی شده است. اگر صفحات این نسخه به ترتیب درست در کنار هم قرار گیرد، متن آن هم‌ارز با بدایع‌الجمال در نسخه ملک خواهد بود.

مقایسه این دو نسخه با نسخ لندن و ملک چند نکته را آشکار می‌کند:

دو بخش سفریات و رباعیات از نسخه ملک مفقود است؛ بنابراین، نسخه شماره ۵۱۵۴ دانشگاه تهران کهن‌ترین دست‌نویسی است که از سفریات و رباعیات سراغ داریم. بخش آغازین نسخه ملک، در نسخه دانشگاه که تنها در بردارنده دیوان صنایع‌الکمال است، دیده نمی‌شود و این تأییدی است بر این که نسخه ملک دستکاری شده است.

نسخه مجلس بخش آغازین نسخه ملک را در خود دارد و این گویای آن است که هنگام جداسازی بخشی که اکنون در نسخه لندن مندرج است و نیز بخش سفریات از نسخه اصلی، بخش اول بدایع‌الجمال به ابتدای نسخه ملک منتقل شده تا آغاز نسخه با سرلوح «در توحید باری تعالی» آغاز شود و شبهه‌ای در کامل بودن نسخه باقی نگذارد. طبق گزارش هاشمی‌نژاد، دست‌نویس ملک در کراسه‌هایی با تعداد متغیر صحافی شده است که می‌تواند مؤید درستی فرضیه ما باشد (هاشمی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۱۳)؛ اما در طی سالیان و با وجود مطالعات و تصحیح‌های متعدد، ترتیب کنونی نسخه ملک هیچ‌گاه مورد تردید نبوده است.

با توجه به آنچه گفته شد، اگر نسخه ملک به ترتیب اصلی‌اش بازگردانده شود، می‌توان «نسخه اصلی»، یعنی نسخه کاملی را که محمد بن عمران کرمانی در سال ۷۵۰ق کتابت کرده، با ساختار پیش از مُثله‌شدن آن، بازسازی کرد: نسخه‌ای که مشتمل بوده بر سه نسخه لندن + ملک + تهران، به اضافه بخش گم‌شده سفریات و رباعیات.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که ترتیب این مجموعه، به احتمال بسیار، به صورت زیر بوده است:

- مقدمه
- دیوان صنایع‌الکمال، شامل توحید و مدایح، غزلیات در دو بخشِ حضریات و سفریات، رباعیات و در نهایت، مثنویات مشتمل بر همای و همایون و گل و نوروز.
- دیوان بدایع‌الجمال که تقریباً ساختار مشابهی دارد: شامل توحید و مدایح، غزلیات تحت عنوان شوقیات و در انتها مثنویات مشتمل بر روضه‌الانوار، کمال‌نامه و گوهرنامه.
- مفاتیح‌القلوب و مصابیح‌الغیوب

برای حصول اطمینان از این‌که بخش‌های دیگری از نسخه اصلی مفقود نشده باشد، به کلیات خواجه در کتابخانه ملک مراجعه کردیم که پیش‌تر بر اساس پژوهشی، معلوم شده بود که قدیمی‌ترین نسخه‌ای است که تقریباً جامع تمام آثار منظوم و منثور خواجهی کرمانی است (Mihan, 2018: 88-95). نسخه کلیات خواجهی کرمانی مورخ ۸۲۹ق که در کتابخانه ملک به شماره ۵۹۶۳ نگهداری می‌شود، به قلم محمد بن مطهر و برای شاهزاده تیموری، بایسنغر میرزا کتابت شده و در اکثر تصحیح‌های اشعار خواجه از آن استفاده شده است.^۱ مقایسه نسخه ملک با نسخه بایسنغری مؤید این بود که بخش نخست نسخه ملک ادامه دیوان صنایع‌الکمال نیست و در واقع، ابتدای دیوان دوم خواجه، یعنی بدایع‌الجمال، به ابتدای آن نسخه منتقل شده است. مقایسه مفاتیح‌القلوب نسخه بایسنغری با نسخه شماره ۲۰۴۳ دانشگاه تهران مقدار افتادگی نسخه اخیر را مشخص کرد.

به نظر می‌رسد که نسخه بایسنغری در بردارنده کل محتوای نسخه اصلی است با این تفاوت که بعد از شوقیات در نسخه بایسنغری (ص ۷۷۳-۷۵۷) گروه دومی از رباعیات اضافه شده است که در نسخه‌های اصلی (یعنی نسخ لندن و ملک) غایب است. ساختار

۱. سهیلی خوانساری از محمد بن مطهر به‌عنوان یکی از شاگردان میرعلی تبریزی، واضع خط نستعلیق، سخن به میان آورده، اما به ارتباط او با کتابخانه بایسنغر اشاره‌ای نکرده است (سهیلی خوانساری، ۱۳۳۶: ۸۲-۸۵). سعید خودداری نائینی پیش‌تر احتمال ارتباط این نسخه با کتابخانه بایسنغر را مطرح کرده است (مقاله آقای خودداری نائینی در سال ۲۰۰۷، در کنفرانس شاهنامه، در کمبریج ارائه شده است).

نسخه بایسنغری تا حدود زیادی پیرو ساختار اولیه است، منتها برخی از اشعار بخش توحید از بدایع الجمال به صنایع الکمال (ص ۲۵-۸۴) منتقل شده است. در هر سه بخش، غزلیات (حضریات، سفریات، شوقیات) عمدتاً به ترتیب الفبایی مرتب شده است.

با کشف رباعیات اضافی در نسخه بایسنغری و نوآوری آن در ترتیب اشعار و بخش‌های دواوین خواجه، ضرورت مقایسه‌ای گسترده‌تر احساس شد. برای این منظور حدود سی نسخه متقدم که در یک بازه زمانی صد ساله از ۷۵۰ تا ۸۵۰ ق کتابت شده بودند، به اضافه چندین نسخه اندکی متأخرتر، برای مقایسه انتخاب شدند. این مقایسه به منظور مشخص کردن جابجایی‌ها در اولویت‌بندی اشعار، مرتب کردن دوباره آن‌ها بر اساس قالب شعر، چینش الفبایی، افتادگی برگ‌ها و هر گونه تغییری که در دسته‌بندی و ترتیب اولیه آثار خواجه روی داده است، انجام شد. روش کار در مورد بیشتر نسخ تطبیق بیت‌به‌بیت اشعار بوده است، اما در برخی نسخ تحلیل کلی‌تری هم داشته‌ایم؛ مثلاً، تطبیق سروده‌های هر بخش با معادل آن در نسخه اصلی و نسخ دیگر. برای هر نسخه جدولی بیانگر مختصات آن و جزئیات تفاوت‌هایش با نسخ دیگر تشکیل و تکمیل شد. داده‌های این جداول ما را به نتایج دست‌اول و مهمی رساند.

نگاهی به سایر نسخ دواوین خواجه‌ی کرمانی نشان می‌دهد که از اوایل سده نهم ترتیب هر دیوان دستخوش دست‌کم یکی از تغییرات زیر شده است:

اشعار به ترتیب الفبایی مرتب شده است.

مثنوی‌ها در بیشتر نسخ به یک بخش منتقل شده است.

قوالب شعری مشابه دو دیوان در هم ادغام شده است. برای مثال غزلیات صنایع الکمال و غزلیات بدایع الجمال یکجا آورده شده است.

بنابراین، بازسازی جزئیات ترتیب نسخه اصلی نیازمند تحلیل جامع و دقیق‌تری بود. در این بررسی که به تفصیل در جداول متعدد انجام شد، بسته به هر نسخه، مقایسه‌ای خط‌به‌خط، شعر به شعر، بخش به بخش و یا اثر به اثر صورت گرفت. نتیجه کلی این بود که هیچ نسخه‌ای از نسخ مورد مطالعه ما شامل «تمامی» محتوای نسخه اصلی نیست، با همان ترتیبی که در ابتدا جمع‌آوری، مرتب و کتابت شده بوده است.

رباعیاتی که در نسخه بایسنغری مازاد بر نسخه اصلی وجود دارد، در میان نسخ مورد

مطالعه ما جز بخشی از آن و فقط در یک نسخه به چشم نمی خورد. نسخه مجلس به شماره ۸۶۲۱ پس از شوقیات بخشی با عنوان «مقطعات و مطایبات» دارد (برگ‌های ۴۳ پ تا ۵۰ پ) که حدود ۸۰ رباعی آن با رباعیات مازاد نسخه بایسنغری (ص ۷۶۸-۷۵۷) انطباق دارد. در نسخه اصلی، دیوان بدایع الجمال حاوی این رباعیات نبوده و غزلیات بلافاصله پیش از مثنویات پایان می یابد. اگر این بخش در نسخه اصلی وجود می داشت، حدود ۹ برگ را اشغال می کرد که با توجه به تعداد اندک برگ‌ها، بعید است که از نسخه ملک در آورده شده باشد (آثار آسیب دیدگی هم در این قسمت به چشم نمی خورد) و احتمالاً از ابتدا وجود نداشته است.

با این که در مقدمه نسخه اصلی (که اکنون در نسخه لندن است) توحید و نعت در قسم اول و مدایح در قسم دوم دسته بندی شده است، قسم دوم در نسخه اصلی و بسیاری نسخ دیگر دارای سرلوح جداگانه نیست. در واقع از میان نسخی که در طی این پژوهش بررسی شد، تنها نسخه ای که برای قسم دوم، سرلوح جداگانه دارد نسخه Or. 8201 کتابخانه بریتانیا است.

مفاتیح القلوب

مفاتیح القلوب گزیده اشعار خواجه به گزینش خود شاعر است و در مقدمه نسخه اصلی نامی از آن برده نشده است. شاید دلیل آن مقدمه مستقل مفاتیح القلوب باشد اما احتمال هم دارد که این بخش از ابتدا مورد نظر نبوده و در اثنای کار کتابت در برنامه قرار گرفته بوده است. در هر صورت می دانیم که این بخش در نسخه اصلی وجود داشته و احتمالاً می باید در انتهای دو دیوان و پس از مثنوی ها قرار می گرفت. علاوه بر مشابهت های نسخه شناسانه، که در پیوسته بودن مفاتیح القلوب به نسخه اصلی شکی باقی نمی گذارد، همان طور که اشاره شد در یادداشت ابتدای نسخه لندن به زبان ترکی تعداد برگ های نسخه اصلی ۵۸۰ عدد ثبت شده است. جدول زیر نشان می دهد که هر سه نسخه لندن، ملک و دانشگاه تهران، به علاوه بخش گم شده پیش گفته، باید یک نسخه واحد را تشکیل می داده اند؛ یعنی مفاتیح القلوب حتماً در نسخه اصلی جای داشته است.

تعداد برگ‌ها	نسخه
۶۶	کتابخانه بریتانیا، Or. 11519
۹۰	نسخه گم‌شده
۳۵۲	نسخه ۵۹۸۰ کتابخانه ملک
$۳۱ + ۴۴ = ۷۵$	نسخه ۲۰۴۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
۵۸۳	نسخه اصلی

ترتیب مثنوی‌ها

به نظر می‌رسد که ترتیب اولیه مثنوی‌ها طی مدت کوتاهی تغییر کرده و در نسخ مختلف، به صورت مجموعه مثنوی‌ها یا گزیده چند مثنوی، و با ترتیبی مغایر یکدیگر آمده است. در مقدمه نسخه اصلی (اکنون لندن) دو مثنوی همای و همایون و گل و نوروز ذیل دیوان صنایع‌الکمال آمده است؛ پس، قاعدتاً سه مثنوی دیگر ذیل دیوان بدایع‌الجمال قرار داشته است. نسخه شماره ۱۳۵۱۳ مجلس که کهن‌ترین دیوان بدایع‌الجمال پس از نسخه محمد بن عمران است، به دلیل تشتمت و به هم خوردن ترتیب برگ‌های آن، در یافتن ترتیب اصلی این سه مثنوی راهگشا نیست.

ظاهراً، از اوایل قرن نهم تلاش شده تا مثنوی‌ها در یک گروه دسته‌بندی و به شکل خمسه حفظ شود اما هیچ ترتیب مشخص و ثابتی برای آن قائل نشده‌اند. اولین نمونه‌ای که از دسته‌بندی مثنوی‌ها در یک بخش می‌بینیم نسخه سلطان احمد جلایر است (کتابخانه بریتانیا، Add. 18113) که در بردارنده سه مثنوی خواجه‌یوست که در ابتدا کنار هم نبوده است. حتی اگر فرض کنیم که نسخه جلایری در ابتدا شامل هر پنج مثنوی بوده، با ترتیب اولیه نسخه اصلی که دو مثنوی در انتهای صنایع‌الکمال و سه مثنوی در انتهای بدایع‌الجمال است متفاوت بوده است. نسخه اسکندر سلطان (ایاصوفیا، شماره ۳۸۵۷) حاوی چهار

مثنوی در کنار هم است. در نسخه کلیات خواجهی مجلس (به شماره ۳۵۲) هر پنج مثنوی با هم در یک دسته جا داده شده است. جُنگ برلین (موزه هنرهای اسلامی، شماره I. 4628) هر پنج مثنوی را تحت عنوان «خمسه» و به شکلی مصور شامل است. کلیات خواجهی کاخ گلستان (به شماره ۳۳۵) با مقدمه‌ای متفاوت، دو دیوان را ادغام و مثنوی‌ها را از اشعار دیگر جدا کرده و در حاشیه آورده است. در نسخه بایسنغری (ملک، شماره ۵۹۶۳) مثنوی‌ها در انتهای دو دیوان به صورت خمسه آورده شده است. نکته قابل توجه این است که در نسخی که مثنوی‌ها در یک گروه هستند هم ترتیب قرار گرفتن آنها متغیر و نامنظم است. بنابراین مقایسه و مطالعه نسخ، ترتیب قطعی آثار را مشخص نمی‌کند، اما از آن جا که طبق مقدمه دیوان اول، نسخه اصلی حاوی دو مثنوی در انتهای صنایع الکمال است، می‌توان انتظار داشت که بدایع الجمال هم به همان ترتیب به مثنوی‌ها ختم می‌شده؛ و احتمالاً ترتیب مثنوی‌ها بر اساس زمان سرایش آنها بوده است (شاعر تاریخ سرایش هر کدام را در یک بیت بیان کرده است)؛ یعنی همای و همایون و گل و نوروز در انتهای صنایع الکمال و روضه الانوار، کمال‌نامه و گوهرنامه در انتهای بدایع الجمال قرار داشته است. با در نظر گرفتن آنچه گفته شد و لحاظ کردن داده‌های حاصل از مقایسه نسخه‌های متعدد، می‌توان نسخه اصلی را بازسازی کرد. به احتمال بسیار، ترتیب درست بخش‌ها بر اساس شماره برگ‌ها می‌بایست به صورت زیر بوده باشد:

مقدمه		
برگ‌های ۴-۱	«دیوان صنایع الکمال من کلام سلطان الشعرا» به دو دیوان صنایع الکمال و بدایع الجمال اشاره می‌کند و ترتیب قسمت‌های مختلف صنایع الکمال.	نسخه کتابخانه بریتانیا، Or. 11519 برگ‌های این نسخه از شماره ۱ تا ۶۶ بر رویه ر برگ‌ها شماره‌گذاری شده‌اند.

دیوان نخست: صنایع‌الکمال		
برگ‌های ۴- (انجامه) ۶۶	در توحید و نعت و مدایح و مواعظ	نسخه کتابخانه بریتانیا، Or. 11519
صفحات ۲۷۳-۲۳۳ (انجامه)	حضریات «کتاب الحضریات فی الغزلیات من دیوان صنایع‌الکمال»	نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک صفحات این نسخه از شماره ۱ تا ۷۰۸ شماره‌گذاری شده، اما دو صفحه پس از ص ۳۴ و دو صفحه پس از ص ۵۴ شماره‌گذاری نشده است.
-	سفریات «کتاب السفریات...»؟ این بخش و رباعیات که به دنبال آن بوده دقیقاً برابر با صفحات ۲۷۹-۳۲۷ و ۱۵۱-۲۷۷ نسخه دانشگاه تهران به شماره ۵۱۵۴ است. ^۱	نسخه گم‌شده این بخش به احتمال زیاد به شکل یک نسخه جداگانه موجود است. این بخش (سفریات و رباعیات) حدود ۹۰ برگ بوده که با سرلوحی مذهب آغاز می‌شده است.
صفحات ۶۸۳-۵۹۱	همای و همایون «کتاب همای و همایون» در صحافی کنونی چهارمین مثنوی است، اما طبق فهرست مطالب ابتدای صنایع‌الکمال احتمالاً اینجا قرار داشته است. (شامل ۴۴۳۵ بیت در تصحیح سعید نیاز کرمانی)	نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک

۱. یک برگ حاوی سرلوح سفریات از ابتدای این بخش نسخه تهران به شماره ۵۱۵۴ برداشته شده است.

<p>صفحات ۵۸۹-۴۸۱ (انجامه)</p>	<p>گل و نوروز «هذا کتاب گل و نوروز» در صحافی کنونی سوّمین مثنوی است، اما طبق فهرست مطالب ابتدای صنایع الکمال احتمالاً اینجا قرار داشته است. (شامل ۵۲۱۲ بیت در تصحیح سعید نیاز کرمانی)</p>	<p>نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک</p>
<p>دیوان دوم: بدایع الجمال</p>		
<p>صفحات ۷۱-۱ (انجامه)</p>	<p>«در توحید باری تعالی» بخش اول در توحید و نعت و مدایح و مواعظ این بخش ۷۵ صفحه دارد اما دو برگ شماره گذاری نشده اند: ۲ صفحه بعد از ص ۳۴ و ۲ صفحه بعد از ص ۵۴.</p>	<p>نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک</p>
<p>صفحات ۳۹۰-۲۳۵</p>	<p>شوقیات «کتاب الشوقیات من دیوان بدایع الجمال» شماره گذاری صفحات پرش دارد: از صفحه ۳۷۴ تا ۳۸۵، یعنی ده صفحه به شماره صفحات کل نسخه به نادرستی اضافه شده و نسخه ۷۰۲ صفحه یا ۳۵۲ برگ دارد.</p>	<p>نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک</p>

<p>صفحات ۴۷۸-۴۳۵</p>	<p>روضه‌الانوار «هذا كتاب روضة الانوار» در صحافی کنونی سوّمین مثنوی است، اما طبق فهرست مطالبِ مقدّمه احتمالاً اینجا قرار داشته است. (شامل ۲۰۳۷ بیت در تصحیح سعید نیاز کرمانی)</p>	<p>نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک</p>
<p>صفحات ۴۳۳-۳۹۳</p>	<p>کمال‌نامه «كتاب کمال‌نامه» در صحافی کنونی اولین مثنوی است، اما طبق فهرست مطالبِ ابتدای صنایع‌الکمال احتمالاً اینجا قرار داشته است. (شامل ۱۸۸۴ بیت در تصحیح سعید نیاز کرمانی)</p>	<p>نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک</p>
<p>صفحات ۷۰۸-۶۸۵ (انجامه پایانی)</p>	<p>گوهرنامه «كتاب گوهرنامه» در صحافی کنونی پنجمین مثنوی است، اما طبق فهرست مطالبِ ابتدای صنایع‌الکمال احتمالاً اینجا قرار داشته است. (شامل ۱۰۲۳ بیت در تصحیح سعید نیاز کرمانی)</p>	<p>نسخه شماره ۵۹۸۰ کتابخانه ملک</p>

دیوان سوم: مفاتیح القلوب		
برگ‌های ۱-۴۴ (انجامه آغازین در برگ ۲)	«کتاب مفاتیح القلوب و مصایح الغیوب» مقدمه در توحید و نعت	نسخه شماره ۲۰۴۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (صفحات شماره‌گذاری نشده‌اند. این بخش در شکل کامل آن حاوی ۷۵ برگ بوده است.)
۱ برگ افتادگی بین گ ۳۰-۳۱ پ	معادل دو صفحه در کلیات بایسنغری، شماره ۵۹۶۳ ملک، ص ۱۱۴۴-۱۱۴۵	افتادگی در نسخه شماره ۲۰۴۳ دانشگاه
۱ برگ افتادگی بین گ ۳۶-۳۷ پ	معادل دو صفحه در کلیات بایسنغری، شماره ۵۹۶۳ ملک، ص ۱۱۵۹-۱۱۶۱	
۲۹ برگ افتادگی از انتهای نسخه	معادل ۶۱ صفحه در کلیات بایسنغری، شماره ۵۹۶۳ ملک، ص ۱۲۲۸-۱۱۶۷	

تاریخ جداسازی بخش‌های نسخه اصلی

در آغاز نسخه ملک (شماره ۵۹۸۰) یادداشتی از صدرالافاضل (۱۲۶۸-۱۳۵۰ق) درباره خواجه، تاریخ وفات او و مقایسه خواجه و حافظ دیده می‌شود و در پایان، فهرست مندرجات نسخه با ترتیبی که اکنون در دست است نوشته شده است (گ ۱ پ). تاریخ این یادداشت ۱۳۳۹ق است. او در یادداشت دیگری (گ ۲ ر) می‌گوید: «این کلیات خواجه که مشتمل است بر قصاید و غزلیات و مثنویات» در تاریخ ۱۳۳۹ق به کتابخانه‌اش وارد شده است؛ یادداشت با نام «لطفعلی بن محمد کاظم مشهور به صدرالافاضل» امضاء شده است. یادداشت دوم در زیر یک آرایه مذهب آمده که حاوی عنوان نسخه «کلیات اشعار مولانا» است. این آرایه شبه شمسه با خام‌دستی کهنه‌کاری شده، اما مسلماً برافزوده و مدرن

است.^۱ در انتهای نسخهٔ ملک در کنار انجامه، دستخط دیگری (احتمالاً پسر صدرالافاضل) با این مضمون دیده می‌شود: «پس چهار سال بعد از نظم مثنوی مزبور کتابت شده است» که منظور فاصلهٔ بین تاریخ انجامه، ۷۵۰ق، و تاریخ نظم گوهرنامه، ۷۴۶ق، است. در آستر جلد نسخهٔ دانشگاه تهران (ش ۲۰۴۳) یادداشتی از صدرالافاضل دربارهٔ دیوان خواجه و مندرجات آن (دقیقا با ترتیبی که در نسخهٔ فعلی ملک وجود دارد) دیده می‌شود و زیر آن در یادداشت دیگری، دربارهٔ تاریخ وفات خواجه، مقایسهٔ خواجه و حافظ، و این‌که کاتب نسخهٔ محمد بن عمران کرمانی و معاصر خواجه بوده توضیحاتی داده که بسیار شبیه یادداشت وی در ابتدای نسخهٔ ملک است. او در یادداشت دیگری (گ ار) می‌گوید: «این مجموعه موسوم به مفاتیح القلوب از مؤلفات خواجه کرمانی» در تاریخ ۱۳۴۳ق به کتابخانه‌اش وارد شده است. این یادداشت که باز امضای «لطفعلی بن محمد کاظم» را دارد، در زیر انجامهٔ نسخه که به طرزی کم‌نظیر در ابتدای نسخه آمده، نوشته شده است. خط و بیان آن برگرفته از انجامهٔ پایانی ملک است و همانند شمسهٔ برافزودهٔ ملک، نام خواجه در این انجامه با جملهٔ «ادام الله فضله» همراه است. انجامهٔ آغازین (گ ار) نسخهٔ دانشگاه به دست فردی جعل شده که به نسخهٔ ملک و انجامه‌اش دسترسی داشته است.^۲ نه‌تنها اختلاف دستخط، سرکش کاف‌ها که به جای زائدهٔ بیرونی در خط محمد بن عمران در نسخهٔ ملک، در اینجا به داخل متمایل است و همچنین محلّ غیرمتعارف انجامه گویای الحاقی بودن آن است؛ بر طبق این انجامه، هر دو نسخهٔ ملک و دانشگاه تهران در یک روز پایان یافته‌اند: «۱۹ صفر ۷۵۰ق». این سرعت کتابت حتی به «معروف بغدادی» هم نسبت داده نشده است.^۳ در سمت چپ انجامه (یا آغازه!) دستخط دیگری (احتمالاً پسر

۱. هاشمی نژاد با استناد به کتیبهٔ این شمسه (ادام الله فضله) نتیجه می‌گیرد کتابت نسخه در زمان حیات خواجه صورت گرفته است (۱۳۹۲: ۱۱). اگرچه استناد به شمسهٔ جعلی مستدل نیست، اما این نتیجه‌گیری صحیح است؛ زیرا متن کتیبه برگرفته از بخش‌هایی از نسخه است که به نام شاعر با جملات دعایی حاکی از زنده بودن او اشاره کرده است، مانند مقدمهٔ نسخهٔ لندن و انجامه‌ها.

۲. جالب است که جاعل نام ماه را جا انداخته، و بعداً اضافه کرده است: «فی التاسع عشر من شهر صفر لسنة خمسین و سبعمانه».

۳. «معروف بغدادی» استاد شمس بایسنغری و شمس استاد خوشنویسی بایسنغر تیموری بود. معروف در کارگاه‌های کتاب‌پردازی سلطان احمد جلایر، اسکندر سلطان و بایسنغر سلطان خدمت کرده بود و برای سرعت حیرت‌انگیزش در کتابت شهرت داشت. در منابع متعددی به داستان او و کتابت ۱۵۰۰ بیت در یک روز که در

صدرالافاضل) دیده می‌شود با این مضمون: «بنا بر این تاریخ که با زمان خواجه موافق بوده است تا اکنون که سال هجری بیکهزار و سیصد و چهل و سه رسیده است پانصد و نود و سه سال از تحریر آن می‌گذرد».

می‌توان تقریباً مطمئن بود که نسخه اصلی پیش از ۱۹۲۰ م (یعنی ۱۳۳۹ ق، تاریخ مندرج در نسخه ملک) چندپاره شده و اجزای آن، با این هدف که هر یک از آنها ظاهر کلیات پیدا کند، دستکاری شده است. نسخه لندن در سال ۱۹۳۴ م توسط رابرت اسکات گرین شیلد به کتابخانه بریتانیا هدیه شده، اما مشخص نیست که او در چه سالی نسخه را خریداری کرده است. این احتمال هم وجود دارد که معامله این اثر پس از وفات صدرالافاضل در ۱۹۳۱ م بوده است. نسخه آستان قدس - که در ادامه مقاله بدان پرداخته شده - که رونوشت بخش‌های نسخه ملک و انجامه آن (با نام محمد بن عمران کرمانی) است هم احتمالاً در سال ۱۹۳۰ م (۱۳۴۹ ق، سال تأسیس کتابخانه رضوان) به نام دیوان صنایع الکمال وارد کتابخانه میرزا رضاخان نایینی شده و در ۱۹۳۲ م (۱۳۱۱ ش) به آستان قدس وقف شده است.^۱

یادداشت‌های ابتدای نسخه‌های ملک و دانشگاه به مقدمه و بخش نسخه لندن و سفریات و رباعیات هیچ اشاره‌ای نمی‌کند و به احتمال زیاد عمده‌ها برای گمراه کردن خریدار تنظیم شده بوده است. شاید بتوان حدس زد که نسخه دربردارنده سفریات و رباعیات هم به خارج از کشور فروخته شده است. مجتبی مینوی یادداشت حاج حسین آقا ملک را بر یکی از نسخه‌هایش (اکنون در کتابخانه ملی ملک) نقل کرده است که به دست بردن صدرالافاضل در نسخ اشاره دارد: «خطوط کوفی این رساله عملیات مرحوم صدرالافاضل است و از این گونه عملیات در کتب آن مرحوم بسیار...» (صفی‌پور، ۱۳۸۸: ۱۴۴). اما در حال حاضر نه امکان اظهار نظر قطعی درباره فرد یا افراد مسئول چندپاره کردن نسخه اصلی وجود دارد و نه کمترین نشانی از بخش‌های گم‌شده در دست است.

→
میدان شهر در اصفهان انجام شد اشاره شده است. برای نمونه نک: عبدالرزاق سمرقندی (۱۳۸۳: ۲/ دفتر ۱/ ۵۸۹-۵۹۰؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳/ ۶۱۶-۶۱۷). برای میانگین تعداد ابیات کتابت شده در یک روز در کارگاه بایسنغر، نک: (Mihan, 2018: 34-37).

۱. برای راحت‌تر بودن مقایسه سال‌ها، در این پاراگراف تاریخ به میلادی آمده است.

در این نوشتار به معرفی بخش‌های دیگر نسخه ۷۵۰ق محمد بن عمران پرداختیم و با بررسی نسخ متعدد سعی کردیم ابتدا ترتیب درست قرار گرفتن اشعار در دو دیوان خاجورا بررسی و سپس بخش‌های نسخه اصلی را بازسازی کنیم. بازآفرینی نسخه‌ای که در زمان حیات شاعر تنظیم و استنساخ شده بوده لزوم یک تصحیح انتقادی مجدد از کلّ دواین خواجه‌ی کرمانی را نشان می‌دهد.^۱

نسخ استفاده‌شده در این مطالعه و مقایسه متنی^۲

• نسخه‌های متقدم و تاریخ‌دار تا سال ۸۵۰ق

- **دیوان خاجو**، قونیه، موزه مولانا، شماره ۱۴۰؛ تاریخ آن به اشتباه ۷۴۸ق گزارش شده، اما به وضوح متأخرتر است؛ تاریخ ۷۴۸ق که در صفحه آخر آمده، سالی است که شاعر اثرش، سبع‌المثانی، را به پایان برده و فهرست‌نگار اشتباهاً آن را تاریخ کتابت گرفته است. احتمالاً، تاریخ واقعی نسخه نیمه اول قرن نهم است. این دست‌نویس مشتمل است بر مقدمه، صنایع‌الکمال، بخشی از سفریات، حضریات، گل و نوروز، همایون، بخشی از بدایع‌الجمال، مفاتیح‌القلوب، رساله بادیه و سبع‌المثانی اما فاقد شوقیات، بخشی از سفریات و سه مثنوی دیگر خمسه است و علاوه بر آن افتادگی‌های جزئی نیز دارد.^۳

- **دو مثنوی خاجو**، کتابخانه دانشگاه گوتینگن، شماره Cod.Ms.Pers.47؛ این نسخه ساده و بدون آرایه حاوی دو مثنوی همای و همایون و گل و نوروز است.^۴ کاتب نسخه

۱. از لطف آقای علی شاپوران به‌خاطر یادآوری‌های مفیدشان درباره این مقاله بسیار سپاسگزاریم.

۲. در فهرست نسخه‌های خطی ایران، جلد ۱۵، ص ۲۵۲-۲۴۹ به اکثر دیوان‌های خاجو اشاره شده است. در این فهرست همچنین به تذکره‌هایی اشاره شده است که در بردارنده اشعار خاجو و شعرای دیگر بوده و موضوع پژوهش این مقاله نیستند.

۳. از جناب آقای ارطغرل ارتکین، که برای دسترسی ما به تصاویر این نسخه از موزه مولانا، یاری رساندند، بی‌نهایت سپاسگزاریم.

۴. فهرست‌نویس نسخه گوتینگن در شناسنامه آن به نسخه ۷۵۰ق کتابخانه ملک و این‌که هر دو به دست یک کاتب واحد نوشته شده اشاره کرده و به تصحیح سهیلی خوانساری هم ارجاع داده است. ارحام حامدی احتمالاً نخستین پژوهنده ایرانی است که به وجود نسخه گوتینگن پی برده است. از دکتر محمد افشین‌وفایی برای اشاره به این نسخه سپاسگزاریم.

اصلی، محمد بن عمران کرمانی، آن را در ماه صفر سال ۷۵۳ ق کتابت کرده، و چندین برگ از آن که بر اثر رطوبت آسیب دیده بوده در سال ۹۰۶ ق به دست کاتبی دیگر جایگزین شده است (تصویر ۳).

- سه مثنوی خواجه، کتابخانه بریتانیا، شماره Add. 18113؛ این نسخه در سال ۷۹۸ ق در بغداد و برای کتابخانه آل جلایر و به احتمال بسیار برای سلطان احمد کتابت شده است. نسخه مشتمل بر سه مثنوی همای و همایون، کمالنامه و روضه الانوار است و شمسه‌ای به نام بهرام میرزا صفوی در ابتدای روضه الانوار دارد (گ ۷۹ ر). این نسخه مزین به ۹ نگاره عالی است که منبع الهام و تقلید برای هنرمندان کتابخانه اسکندر سلطان و، اندکی بعدتر، بایسنغر میرزا بوده است. حداقل یک تصویر دیگر هم در این مثنوی‌ها وجود داشته که اکنون در مرقع شماره ۲۱۵۴ خزینه کتابخانه طوقاپی سرای است.^۱ این نسخه فاقد مدیحه خواجه درباره شمس‌الدین محمود صاین قاضی و پسرش رکن‌الدین عمیدالملک در انتهای مثنوی همای و همایون است و ترزا فیتزهربرت درباره حذف این مدیحه توضیح می‌دهد که احتمالاً ممدوحان مذکور موجب سرنگونی چوپانیان (حک: ۷۳۸-۷۵۸ ق) شده بودند و چوپانیان از طرف دلشاد خاتون، مادر بزرگ سلطان احمد، با سلطان خویشاوندی داشته‌اند (Fitzherbert, 1991: 146, n. 111).

- دیوان خواجه، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه، شماره ۵۱۵۴ (کاتب: حسن بن یوسف بن احمد موصلی)؛ این نسخه مورخ ۸۰۸ ق و حاوی دیوان اول خواجه، یعنی صنایع‌الکمال (مشتمل بر توحید (قصاید)، حضرتیات، سفریات، رباعیات و معنیات، همای و همایون و گل و نوروز)، و دارای یک صفحه مذهب به سبک شیراز با عناوین آثار خواجه در برگ ۲ (برگ یکم افتاده)، یک چهارلوح مذهب (گ ۲ پ و ۳) و پنج سرلوح زیبا در میانه است. صفحات ۱۵۱ تا ۲۷۷ حاوی سفریات است و در ادامه این بخش، رباعیات و معنیات با سرلوح «کتاب الرباعیات» آمده که شامل صفحات ۲۷۹ تا ۳۲۷ است (در نسخه شماره‌گذاری نشده است). برگ حاوی سرلوح حضرتیات و سفریات از این نسخه برداشته شده است.

۱. طبق بررسی‌های نگارنده، یک تصویر دیگر هم از اوایل کمالنامه این نسخه افتاده است که تا کنون از دید محققان دور مانده و اشاره‌ای به آن نشده است.

- **جنگ اشعار**، استانبول، کتابخانه طوقاپی، خزینه ۷۹۶؛ این مجموعه نفیس، که با نام «جنگ یزد» هم شناخته می‌شود، مورّخ ۸۱۰ ق است و گل و نوروز خواجه‌ی کرمانی را در بر دارد. به احتمال زیاد این نسخه برای اسکندر سلطان تیموری تهیه شده است.

- **جنگ اشعار**، استانبول، کتابخانه ایاصوفیه، شماره ۳۸۵۷؛ اثر دیگری از کتاب‌پردازی در کارگاه اسکندر سلطان در شیراز و مورّخ ۸۱۶ ق، نسخه‌ای نفیس و هنری است که به جز گوهرنامه، شامل چهار مثنوی دیگر خواجه است.

- سفینه، لندن، کتابخانه بریتانیا، Add. 27261 (کاتب این بخش محمّد حلّوایی جلالی اسکندری است)؛ مورّخ ۸۱۷ ق، محصول کارگاه اسکندر سلطان که تنها شامل بخشی از مثنوی همای و همایون است که به طرزی نامتعارف در ادامه شاهنامه فردوسی و با عنوان «کشتن همای شاه زند دیو جادو را» آمده است و به برگشتن همای به چین (تا ابتدای «آوردن شاهزاده همای و سعدان بازرگان پری‌زاد را به شهر چین») ختم می‌شود. این بخش مشتمل بر یک نگاره (گ ۳۰۰ ر) است.^۱

- **کلیات خواجه**، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۳۵۲ (کاتب: اسماعیل بن ابراهیم بن عبدالله)؛ دارای تاریخ مخدوش ۸۲۰ ق است (احتمالاً کهن‌تر باشد) و تلفیقی است از دو دیوان صنایع‌الکمال و بدایع‌الجمال شامل مقدمه، قصاید، گزیده‌ای از غزلیات، هر پنج مثنوی، مفاتیح‌القلوب و مصابیح‌الغیوب (که عنوانش در این نسخه تلفیق شده است: «مصابیح‌القلوب»!)، و آثار منشور یعنی رساله بادیه، تیغ و قلم، شمس و سحاب، و رساله سراجیه. این نسخه مذهب است و هر بخش با سرلوحی آراسته به سبک شیراز آغاز می‌شود، اما کتیبه شمس برداشته شده است و نشانی از حامی آن نیست. همچنین اولین بار پس از نسخه دانشگاه تهران (به شماره ۲۰۴۳) مفاتیح‌القلوب در اینجا آمده است. این نسخه از این جهت که تمامی آثار منشور خواجه را نیز در خود دارد ارزشمند است، اما علاوه بر یکی کردن دو دیوان و به هم زدن ترتیب اصلی، کلیه اشعار (به‌ویژه غزلیات) را ندارد.

- **گلچین اشعار**، لندن، کتابخانه بریتانیا، Add. 27259؛ تنها اثر خواجه در این مجموعه

۱. گفته شده نقاش برخی نگاره‌های این نسخه پیراحمد باغشمالی بوده است. برای دسترسی به این نگاره، نک: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_27261_f300r (last accessed 18 May 2018).

مورّخ ۸۲۱ق، گل و نوروز است که به دنبال گل و نوروز اثر جلال طیب (سروده سال ۷۳۴) آمده و در حاشیه نوشته شده است. این نسخه بسیار نفیس و مصوّر است و به دست تورانشاه کتابت شده است.

- **گلچین اشعار**، برلین، موزه هنرهای اسلامی، I.4628 (کاتب: محمود الکاتب الحسینی)؛ این نسخه بسیار نفیس و مصوّر مورّخ ۸۲۳ق، و در بردارندهٔ خمسةٔ خواجو است که با یک شمسۀ عنوان، پنج سرلوح مذهب و هفت نگاره مزین شده است. این مجموعه اشعار را به احتمال قریب به یقین، ابراهیم سلطان به برادرش بایسنغر سلطان، پسر شاهرخ تیموری، تقدیم کرده است.^۱

- **کلیات خواجو**، تهران، کتابخانه کاخ گلستان، شماره ۳۳۵؛ این نسخه مورّخ ۸۲۴ق، دارای مقدمه‌ای متفاوت است که به دست کاتب آن محمد بن ابراهیم صحّاف نوشته شده، که بنا به تصریح وی، گردآورندهٔ این کلیات خود اوست. در مقدمه، فهرست مطالب مندرج در نسخه، در قالب جدولی مذهب آمده که مشتمل است بر دیوان اشعار، مرگب از قصاید، غزلیات، رباعیات، مفاتیح القلوب، خمسةٔ خواجو و آثار منشور وی. این نسخه همچون نسخهٔ جلایری فاقد مدح شمس الدین محمود صاین قاضی و پسرش است. جز سرلوح آغازین نسخه که بریده شده، سه سرلوح مذهب در متن و هفت سرلوح مذهب مورّب در حاشیه دیده می‌شود.^۲

- **جنگ اشعار**، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۹۲۱ (کاتب: روح‌الله بن علی بن عمادالاسلام جمال‌الاسلامی)؛ این مجموعه مورّخ ۸۲۴ق است که دو مثنوی روضة الانوار و همای و همایون در حواشی آن درج شده است. این نسخه شاهد دیگری از حذف مديحهٔ انتهای مثنوی همای و همایون است. سرلوح‌های متن و حاشیه به سبک شیرازی دورهٔ تیموری است.

- **کلیات خواجو**، تهران، کتابخانه ملک، شماره ۵۹۶۳ (کاتب: محمد بن مطهر نیشابوری)؛ این نسخه نفیس در سال ۸۲۹ق در کارگاه کتاب‌پردازی بایسنغر تیموری در

۱. برای اطلاعات بیشتر دربارهٔ سایر اشعار این جنگ و پیشینه پژوهش بر آن، نک: Mihan, 2018: 57-58.

۲. از خانم نسرين مرجانی برای تسهیل دسترسی به این نسخه متشکریم.

هرات کتابت و تذهیب شده است.^۱ نسخه ردّ رطوبت‌دیدگی دارد و دو برگ از ابتدا و انتهای آن افتاده است؛ در نتیجه انجامه ندارد، اما دو انجامه میانی آن مورّخ ۸۲۹ق است. اهمیت این نسخه در این است که نخستین بار تقریباً همه آثار منظوم و منثور خواجه (به جز رساله سراجیه) در یک نسخه گردآوری شده است. این کلیات به لحاظ ادبی نیز دارای جایگاه ویژه‌ای است، زیرا روایتی نو از مجموعه آثار خواجهوست و در آن غزلیات ترتیب الفبایی دارد و بخشی از اشعار آن، به‌ویژه رباعیاتش، در دیگر نسخ پیشین و بعضاً پسین دیده نمی‌شود. این نسخه ۱۴ سرلوح مذهب بسیار زیبا به شیوه هرات دارد که متأسفانه دچار رطوبت‌دیدگی شده و جز از طلایی، مشکی و آخراپی، از رنگ‌های دیگر اثر زیادی نمانده است.^۲

- همای و همایون، وین، کتابخانه دولتی، Cod.N.F. 382 (کاتب: شمس بایسنغری)؛ این دست‌نویس تاریخ ۸۳۱ق را دارد، اما برگ نخست آن که حامل شمس و سرلوح آغازین بوده، در دوران قاجار بازسازی و ابتدای این مثنوی به خط شکسته به آن اضافه شده است. این نسخه همای و همایون از معدود نسخ کارگاه بایسنغر است که به شیوه سه ستونی شیرازی صفحه‌آرایی شده است (دو ستون در متن و یک ستون در حاشیه). این نسخه سه نگاره و ۶۹ عنوان تذهیب شده درون متن دارد.

- خمسه خواجه، استانبول، کتابخانه فاتح، شماره ۴۰۵۷؛ این نسخه حاوی خمسه نظامی، خمسه امیر خسرو و خمسه خواجه است. این مجموعه مورّخ ۸۳۰ و ۸۳۱ق است و شمس و فهرست آن مزین به تذهیب و آرایه‌های سبک شیرازی است. در متن مثنوی‌های همای و همایون، گل و نوروز و کمال‌نامه، و در حاشیه روضه‌الانوار و گوهرنامه نوشته شده است.

- جنگ اشعار، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۲۶۵۶؛ مورّخ ۸۳۴ق، (بیت ۱۲۸۰) در این مجموعه، که مشتمل است بر منتخب اشعار ۱۲ شاعر، بخشی از همای و همایون (۷۰۰ بیت) و شماری از غزلیات خواجه (۱۲۸۰ بیت) آمده است (درایتی، ۱۳۸۹)؛

۱. ارزش‌های هنری این نسخه، ارتباط آن با عرضه داشت جعفر بایسنغری و اطلاعات ارزشمندی که درباره سرعت کتاب‌آرایی در کارگاه بایسنغر میرزا به ما می‌دهد، در رساله دکتری نگارنده تحلیل و بررسی شده است (Mihan, 2018: 81-88).

۲. رساله سراجیه، که در این نسخه دیده نمی‌شود، در همان سال ۸۲۹ق جداگانه کتابت شده و اکنون در کتابخانه ایاصوفیه (سلیمانیه) به شماره ۳۹۹۷ نگهداری می‌شود. کاتب این نسخه فضل‌الله بن مرتضی است و کتاب‌آرایی آن با نسخ بایسنغری هم‌خوانی دارد.

۱۵۳/۵؛ نسخه‌ای نفیس و مزین به تعداد بسیاری سرلوح در متن و حاشیه است که به شیوه شیراز دوره تیموری تذهیب شده است.

- **جنگ اشعار**، آکسفورد، کتابخانه بادلین، Elliott 121؛ مورخ ۸۳۹ق، گزیده‌ای از غزل‌های خواجه در حاشیه چهار برگ از این مجموعه (گ ۴۴۷-۴۴۴) آمده است. این نسخه بسیار نفیس و مزین به تذهیب‌های عالی است.

- **دیوان خواجه**، واشنگتن، گالری فریر و سکلر، S1986.34؛ این نسخه عالی با تذهیب و نگاره‌های نفیس در سال ۸۴۱ق و احتمالاً در شیراز کتابت شده است.^۱ فهرست آثار خواجه در این دیوان در دو شمسه دو لته مصور و مذهب آمده که علاوه بر خمسه، شامل توحید و نعت، مدایح و مقطعات، معنیات و هزلیات و غزلیات و مواعظ است. گیلن لوری ۱۰ نگاره این نسخه را با نگاره‌های خمسه نظامی در کتابخانه لندن Or.12856، مورخ ۸۳۹ق و به خط عبدالرحمن کاتب، مقایسه کرده و آنها را به هم نزدیک دانسته است (Lowry & Beach, 1988: 198-202).^۲ اگرچه حامی آن ذکر نشده، اما می‌توان حدس زد که کتابت نسخه خمسه نظامی به سفارش ابراهیم سلطان (د. ۸۳۸ق) و پیش از وفاتش آغاز شده بوده است.

- **جنگ اشعار**، تهران، کتابخانه ملک، شماره ۴۹۲۵؛ این مجموعه از آثار خواجه تنها روضه‌الانوار را در حاشیه صفحات ۲۲۲-۹۱ دارد و کتابت احمد ابراهیم حسن خواجه شیرازی مشهور به مداح در ربیع الاول سال ۸۴۲ق بوده است.^۳

- **روضه‌الانوار**، استانبول، کتابخانه فاتح، شماره ۲۶۳۴؛ مجدول، بی‌پیرایه و مورخ ۸۴۹ق است و محمد بن ولی ملقب به کاتبی آنقری در آنکارا آن را کتابت کرده است.

• نسخ بدون تاریخ

- **دیوان خواجه**، کتابخانه مجلس، شماره ۱۳۵۱۳؛ این نسخه بی‌تاریخ است اما آرایه‌ها و خط نسخه مربوط است به حدود اواسط نیمه دوم قرن هشتم. این دیوان حاوی بدایع‌الجمال است که در بردارنده توحید، شوقیات و سه مثنوی گوهرنامه، کمال‌نامه و

۱. تصاویر دیجیتال نسخه از طریق این لینک در دسترس است:

http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=138a1ee393306ddc402d5a3cfbde8f8c&repid=2 (last accessed 18 May 2018).

۲. برای آگاهی از نسخه نظامی Or.12856، نک: Gray, 1963: 220-223.

۳. از استاد ارجمند، جناب آقای نوشاد رکنی، در کتابخانه ملک برای الطاف همیشگی‌شان به‌غایت سپاسگزاریم.

روضه‌الانوار (ناقص) است. دو سرلوح مذهب دارد، اما سه سرلوح دیگر آن برداشته شده است. در انتهای شوقیات این دست‌نویس، ده غزل وجود دارد که در نسخه اصلی اثری از آن نیست.^۱ برگ‌های آغازین سه بخش از آن که سرلوح مذهب داشته افتاده است؛ بخش اول بدایع‌الجمال (نعت و مدایح) در سه بخش متفاوت پخش شده است؛ انتهای روضه‌الانوار بیش از ۳۰۰ بیت افتادگی دارد؛ و در انتهای شوقیات ده شعر اضافه بر نسخه اصلی آمده است.

- کلیات خواجو، آکسفورد، کتابخانه بادلیان، Elliot 217؛ این دست‌نویس بی‌تاریخ است اما احتمالاً حدود ربع اول قرن نهم کتابت شده و مشتمل است بر دو دیوان صنایع‌الکمال، بدایع‌الجمال و برخی آثار منثور (حداقل سبع‌المثنائی) در متن و پنج مثنوی در حواشی. تعداد معدودی (۲-۳) برگ از انتهای گهرنامه افتاده است (حدود ۱۱۳ بیت). غزلیات در دیوان اول ترکیبی از حضریات و سفریات است و در دیوان دوم ترکیبی از شوقیات و حضریات. در پایان دیوان اول در متن، سه صفحه بیاض گذاشته شده است تا دو مثنوی همای و همایون و گل و نوروز در حاشیه به اتمام برسد و سپس دیوان دوم در متن و سه مثنوی دیگر در حاشیه آغاز می‌شوند. نسخه دارای شش سرلوح مذهب در متن و سه سرلوح مذهب مورّب در حاشیه است (در مجموع ۷ صفحه با تذهیب) که به شیوه شیراز قرن نهم تذهیب شده است. در این نسخه ترتیب مثنوی‌ها مشابه ترتیب اصلی است.

- دیوان خواجو، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۸۶۲۱؛ این نسخه بی‌تاریخ بسیار مغشوش صحافی شده و بسیاری از برگ‌های سرلوح‌دار آن برداشته شده است اما از آرایه‌های دو سرلوح باقیمانده می‌توان تاریخ نیمه اول سده نهم شیراز را حدس زد. نسخه حاوی بخش اول صنایع‌الکمال و بخش اول بدایع‌الجمال است به اضافه بخش‌هایی از شوقیات و اشعار افزوده بسیاری که در اکثر نسخ وجود ندارد (برخی از آن در نسخه کلیات بایسنغری کتابخانه ملک ۵۹۶۳ یافت می‌شود).

- دیوان خواجو، لندن، کتابخانه بریتانیا، Or. 3375؛ این دست‌نویس نه تاریخ دارد، نه تذهیب و نه جدول‌کشی. ابتدای نسخه افتادگی دارد اما با دستخطی دیگر سعی شده

---

۱. احمد منزوی به نسخه‌ای فهرست‌نشده با تاریخ ۷۷۵ق اشاره و عنوان می‌کند که شامل کمال‌نامه خواجو و دیوان اوست (منزوی، ۱۳۵۱: ۳۰۵۷). شوربختانه، با وجود جست‌وجوی بسیار، نسخه‌ای با مشخصات تاریخی که مرحوم منزوی اشاره کرده است در کتابخانه مجلس یافت نشد. از آقای مجید سانلی و همکارانشان سپاسگزاریم که برای جست‌وجوی نسخه مورّخ ۷۷۵ق منزوی صمیمانه همکاری کردند.

جایگزین شود. تاریخ نسخه را بر اساس نوع نستعلیق آن می‌توان قرن نهم دانست. دیوان در چهار بخش تنظیم شده: ۱. قصاید و ترجیعات، ۲. مقطعات، ۳. منتخبی از حضرتیات (به ترتیب الفبایی) و ۴. شوقیات (که احتمالاً در صحافی کراسه‌هایش جابجا شده و ثلث آخر شوقیات در ابتدای آن آمده است).

• نسخه‌های متأخرتر (پس از ۸۵۰ق)

- دیوان خواجو، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۱۱۸۲؛ مورخ ۸۵۵ق، حاوی شوقیات با ترتیب غیرالفبایی (بخش ۳، ص ۹۴-۱)، مقدمه و بخش اول صنایع‌الکمال (بخش ۴، ص ۱-۱۴۸) و حضرتیات با ترتیب الفبایی (بخش ۴، ص ۲۸۸-۱۴۹). این نسخه نیز شامل است بر دیوان جلال‌الدین بن عضد و دیوان عطار که سرلوح هر دو مذهب و نفیس است، اما بخش سوم و چهارم نسخه که دربرگیرنده اشعار خواجو است، بی‌آرایه است و جای سرلوح‌ها و کتیبه‌ها خالی است. مقایسه صنایع‌الکمال این نسخه با نسخه لندن Or. 11519 نشان می‌دهد که این دیوان چند شعر اضافه و چند شعر کم دارد. نسخه چند برگ افتادگی هم دارد.

- دیوان خواجو، کمبریج، کتابخانه مرکزی دانشگاه، مجموعه ادوارد براون، شماره 25. ۷؛ این نسخه مورخ ۸۶۹ق است و ظاهراً برای یک حامی محلی (شاید یک خانقاه) و به احتمال بسیار در شیراز کتابت شده است. نسخه بی‌آرایه، و جز چهار صفحه اولش عاری از جدول هم است. متن این نسخه شامل حدود ۴۰۰۰ بیت و گزیده‌ای است از دیوان خواجو، بدون ترجیح بخشی به بخش دیگر یا رعایت ترتیب آثار. این نسخه بدون هیچ قاعده و ترتیبی صرفاً منتخبی از اشعار خواجوست. دو نسخه دیگر خواجو به دست کاتب این دیوان، درویش حافظ شیرازی، کتابت شده است: یکی در قاهره، دارالکتب، به شماره ۱۳۲، مورخ ۸۵۸ق است و دیگری در استانبول، کتابخانه دانشگاه، به شماره ۴۲۲ و مورخ ۸۵۹ق؛ از این دو نسخه در این پژوهش استفاده نشده است.

- دیوان خواجو، لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره Or. 8201؛ این دست‌نویس حاوی کل دیوان صنایع‌الکمال است و مانند نسخه اصلی، به خط تعلیق تحریری نوشته شده است، البته با زیبایی و پختگی دوچندان. کاتب در هر دو انجامه باقی مانده، تاریخ نسخه را ۹۰۷ق ذکر کرده اما نام خود را ننوشته است. یک انجامه از اوایل نسخه بریده شده و با کاغذی از جنس و رنگ دیگر جایگزین شده است. هر بخش از این دیوان مزین به یک سرلوح مذهب

است که با واگیره‌های اسلیمی و گل‌های شیرازی آراسته شده است (تصویر ۴). نکته بسیار حائز اهمیت درباره این نسخه ارزشمند این است که کاتب احتمالاً به نسخه اصلی دسترسی داشته، زیرا از مقایسه متن ابتدای صنایع‌الکمال با معادل آن در نسخه اصلی که بخش کتابخانه لندن Or. 11519 است، بیننده درمی‌یابد که این نسخه یا از روی نسخه اصلی استنساخ یا با آن مقابله شده است. به جز آن، این دیوان با حداقل یک نسخه دیگر مقابله شده و تصحیح‌ها و اختلاف ضبط‌ها در حاشیه قید شده است. احتمالاً نسخه جزء دومی هم داشته است که اکنون در دست نیست. تفاوت شایان ذکر بین این نسخه و مجلد اول نسخه اصلی (صنایع‌الکمال) در این است که غزلیات در این نسخه به ترتیب حروف الفبا مرتب شده است.

- **خامسه خواجه**، لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره Or. 7758؛ این پنج مثنوی را علی بن حسین بن عمادالدین حسنی در سال ۹۲۴ ق کتابت کرده است و دارای جدول زرین و چهار سرلوح نفیس و مذهب است. انتهای گهرنامه و ابتدای روضه‌الانوار افتادگی دارد.

- **دیوان خواجه**، لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره Or. 9460؛^۱ این نسخه مورخ ۹۶۱ ق است و به خط نستعلیق زیبایی کتابت شده است. جدول‌کشی زرین و سرلوح مذهب افزوده (چسبانده شده) دارد. متأسفانه افتادگی‌های این دست‌نویس زیاد است (در کل ۴۴ برگ، حدوداً هشت مورد افتادگی وجود دارد) بخش عمده این نسخه از ابتدای صنایع‌الکمال (کمتر از نیمی از نسخه Or. 11519 لندن) است، به اضافه غزل‌های معدودی از حضریات.

- **خامسه خواجه**، تهران، کتابخانه مجلس، شماره ۹۲۶؛ این خامسه مورخ ۹۷۰ ق است و اگرچه از متن آن در تصحیح استفاده شده، در مقایسه و مطالعه برای فهم ترتیب مثنوی‌ها فایده چندانی برای این تحقیق نداشته است. از طرف دیگر، در تذهیب این نسخه نقش‌مایه‌های اینجویی با آرایه‌های اوایل صفوی ترکیب شده که وجود آن در سال ۹۷۰ ق اندکی دور از انتظار است.^۲

۱. کاتب: محمد بن علاءالدین رزه‌ای. نسخه‌های متعددی به خط نستعلیق زیبای این کاتب در دست است؛ از جمله نسخه یوسف و زلیخا در کتابخانه مجلس (شماره ۹۳۶۶) مورخ ۹۶۸ ق و دو نسخه مذهب و مصور در کتابخانه ملک: هفت‌اورنگ جامی (شماره ۵۹۹۵) مورخ ۹۸۵ ق و دیوان حافظ شیرازی (شماره ۵۹۶۱) مورخ ۹۸۶ ق.
 ۲. یک نسخه دیوان خواجه نیز در کتابخانه سالارچنگ به شماره ۲۱۵ محفوظ است که مورخ ذی‌الحجه ۸۵۴ ق و به کتابت پیری تونی است. نگارنده این نسخه را ندیده اما بر اساس اطلاعات فهرست می‌دانیم که سرلوح آن آسیب دیده است، ←

پی نوشت

بررسی ویژگی های هنری نسخه اصلی

چنان که اشاره شد شیوه تذهیب هر سه نسخه مشابه و از بهترین نمونه های کتاب آرایبی دوره آل اینجو در میانه قرن هشتم هجری است. از نمونه های تذهیب معاصر نسخه اصلی می توان به این دو مورد اشاره کرد:

۱. معیار جمالی و مفتاح ابواسحافی، کتابت حسین بن محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن ابی القاسم مدینی، مورخ ۲۵ ذی القعدة ۷۴۶ق (کتابخانه سرز، شماره ۲۷۶۸).^۱ اگرچه شمس این دست نویس به نام امیر مبارزالدین محمد مظفری است، نویسنده آن، شمس الدین فخری اصفهانی، این اثر را به نام جمال الدین ابواسحاق اینجو نوشته است. علاوه بر این، هنر کتاب آرایبی آن کاملاً اینجویی و متفاوت با سنت کتاب آرایبی دوره مظفریان است که بیشتر در نیمه دوم سده هشتم رواج داشته است (تصویر ۵الف). احتمالاً زمینه شمس را با سپیداب پوشانده و از نو با زر حل عبارات «به رسم خزانه» را نوشته اند، به ویژه آن که برخی نوشته ها بر روی تزئینات شمس آمده است؛ مانند: انتهای واژه های اعظم، الأرضین و محمد در سمت چپ. مطابق اطلاعات ما و بنا به دیگر نسخی که این کاتب کتابت کرده، وی پس از ابواسحاق در خدمت امیر مبارزالدین بوده و نسخی با سنت کتاب آرایبی مظفریان از او به ما رسیده است.^۲

۲. نسخه مونس الاحرار في دقائق الاشعار، گردآوری و کتابت محمد ابن بدرالدین جاجرمی، مورخ رمضان ۷۴۱ق (کویت، دارالآثار الاسلامیه، مجموعه الصباح، MS LNS 9). نام حامی نسخه از شمس پاک شده اما از نظر طرح و نقش مایه ها، تذهیب های شمس، سرلوح ها و کتیبه های آن بسیار شبیه نسخه فوق است (تصویر ۵ب)

جدول کشی زرین دارد و حاوی قصاید، غزلیات به ترتیب حروف الفبا، رباعیات، مفردات و متفرقات است (Ashraf et al., 1967: vol. 4: 198-199).

۱. از دوست دانشمند، جناب آقای علی صفری آق قلع، برای اشاره به این نسخه متشکریم. این نسخه در تصحیح این اثر فخری اصفهانی مورد استفاده قرار نگرفته است (نک: فخری اصفهانی، ۱۳۸۹).

۲. از آن جمله است: معیار العلوم (یا معیار جمالی) اثر شمس الدین فخری اصفهانی، مورخ ۷۴۹ق، کتابخانه اسعد افندی، شماره ۲۹۰۷ و دیوان اشعار (ظهير فاریابی و انوری ابیوردی)، مورخ ۷۵۹ق، دانشگاه تهران، شماره ۲۴۰.

Adamova & Bayani, 2015: 138-142). اگر چه کتیبه شمسه پاک شده و تنها زمینه طلایی آن و بقایای خطی شبیه تعلیق باقی مانده، می‌توان بر اساس شباهت تذهیب آن با نسخ ابواسحاق حامی آن را حدس زد.^۱

نسخه تاریخ آل سلجوق،^۲ مورخ ۷۵۲ق، کرمان، در کتابخانه ایاصوفیه، شماره ۳۰۱۹ نیز نمونه روشنی از تذهیب این دوره به دست می‌دهد. این نسخه از نظر هنری و آرایه‌ها با سفینه‌ای مورخ ۷۵۳ق (و بعدتر) در کتابخانه حمیدیه، به شماره ۱۴۴۷ قرابت دارد. نسخه نفیس دیگری که با کلیات خواجهی مورخ ۷۵۰ق به لحاظ نفاست و دقت تذهیب برابری می‌کند، نسخه خمسه امیر خسرو دهلوی مورخ ۷۵۶ق است که اکنون در مؤسسه شرق‌شناسی بیرونی تاشکند، با شماره ۲۱۷۹ نگهداری می‌شود.^۳

همچنین می‌توان به شاهنامه استیونز هم اشاره کرد که قرابت بیشتری با تذهیب و تزئین نسخه اصلی دارد. این شاهنامه بی‌تاریخ است اما می‌بایست در حدود ۷۵۰ق کتابت شده باشد.^۴ علاوه بر شباهت طرح سرلوح‌ها و کتیبه‌ها، رنگ‌های استفاده‌شده در این دو نسخه نیز به هم نزدیک است (تصویر ۶). اگرچه این شیوه نسخه‌پردازی چند دهه پیشینه داشته، اوج آن در دهه آخر دوره آل‌اینجو مشهود است. نسخه‌ای از گلستان سعدی مورخ ۷۲۶ق در آرشیو ملی کابل، به شماره ۹۹۱ نگهداری می‌شود که شمسه و سرلوح‌هایی با تذهیب مشابه نسخ پیش‌گفته دارد و بیانگر پیشینه این شیوه کتاب‌آرایی است (تصویر ۷). ویژگی‌های هنری نسخه اصلی مورد بحث بازتاب نسخه‌پردازی و هنر اینجویی در نهایت پختگی‌اش است.

۱. الین رایت حامی این نسخه را ابواسحاق اینجو می‌داند (Wright, 2012: 263).

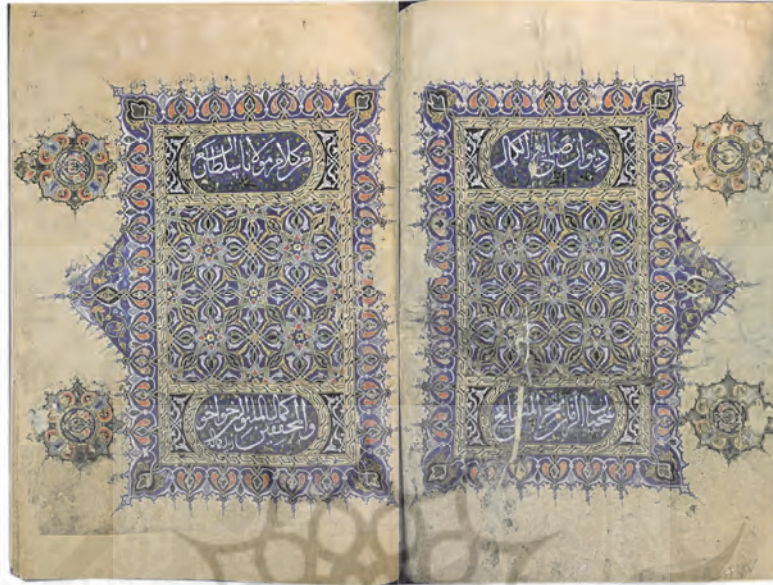
۲. این مجموعه حاوی سه اثر است: تاریخ آل سلجوق از مولانا سعید شمس‌الدین یزدی، تاریخ سلاطین کرمان از خواجه ناصرالدین منشی و تاریخ اولجایتو سلطان محمد از منشآت ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد کاشانی. هر اثر شمسه عنوان و سرلوح مذهب دارد.

۳. تذهیب نسخه نفیس «تفسیر قرآن کریم» که در سال ۷۶۷ق در آناتولی استنساخ شده است و اکنون در کتابخانه مانيسا (شماره ۱۱۹) نگهداری می‌شود به نقش‌مایه‌ها و طرح‌های نسخه اصلی نزدیک است. برای تذهیب در نسخه‌های سده چهاردهم آناتولی رساله دکتری دمیرجان آکسوی را ببینید: (Demircan Aksoy, 2018).

4. Stephens *Shāhnāma*, Washington D.C., Smithsonian Institution, Sackler Gallery, LTS1998.1.1. (Wright, 2012: 28).

الین رایت تاریخ اواخر دهه ۷۴۰ق تا اوایل دهه ۷۵۰ق را برای کتابت این نسخه محتمل می‌داند.

تصویر ۱

الف: دیوان خواجو، گ اپ و ۲، نسخه Or. 11519 کتابخانه بریتانیا، لندن

ب: دیوان خواجو، گ ۳ و ۴، نسخه Or. 11519 کتابخانه بریتانیا، لندن

تصویر ۲

مفاتیح القلوب و مصابیح الغیوب، گ ۱ب، نسخه شماره ۲۰۴۳، دانشگاه تهران

تصویر ۳

مثنوی همای و همایون، Cod. Mc. Pers. 47، کتابخانه دانشگاه گوتینگن

تصویر ۴

دیوان خواجه، گ ۲۱، Or. 8201، کتابخانه بریتانیا، لندن

تصویر ٥

الف: معیار جمالی و مفتاح ابواسحاق، گ ار، شماره ٢٧٦٨، کتابخانه سرز، سلیمانیه، استانبول

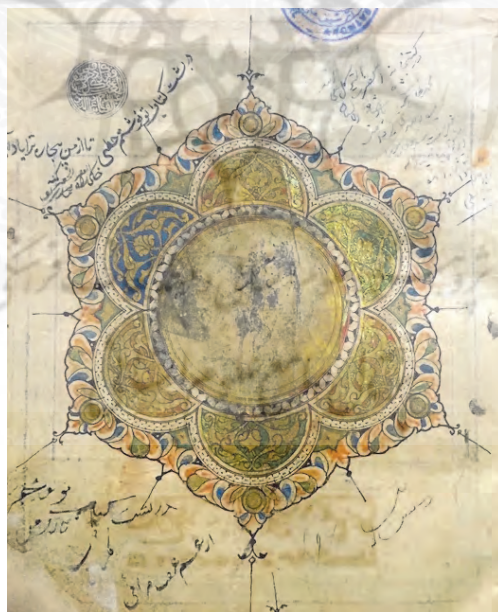
ب: مونس الاحرار فی دقائق الاشعار، گ ار، MS LNS 9، دارالآثار الاسلامیة، مجموعة الصباح، کویت

تصویر ۶

شاهنامه استیونز، گ ۷۰، LTS1998.1.1، گالری سکلر، واشنگتن

تصویر ۷

گلستان سعدی، گ ۱ر، شماره ۹۹۱، آرشیو ملی، کابل

منابع

- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرست‌واره دست‌نوشته‌های فارسی ایران (دنا). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خواجه‌جوی کرمانی، کمال‌الدین محمود بن علی بن محمود (۱۳۳۶). دیوان اشعار، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: کتاب‌فروشی بارانی - محمودی.
- _____ (۱۳۷۰). _____، به تصحیح سعید نیاز کرمانی، کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- _____ (۱۳۸۷). روضه‌الانوار، به تصحیح محمود عابدی، تهران: میراث مکتوب.
- _____ (۱۳۹۲). دیوان اشعار، نسخه برگردان دست‌نویس شماره ۵۹۸۰ کتابخانه و موزه ملی ملک، به کوشش محمود مدبری و علیرضا هاشمی‌نژاد، تهران: انتشارات شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیبر، با مقدمه جلال‌الدین همایی، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
- سهیلی خوانساری، احمد. مقدمه بر: دیوان اشعار خواجه - خواجه‌جوی کرمانی (۱۳۳۶).
- صفی‌پور، علی (۱۳۸۸). «رده‌بندی اندازه دستبرد و برساختگی در دست‌نوشته‌ها»، تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، ش ۴۹، ۱۳۹-۱۷۴.
- عبدالرزاق سمرقندی، کمال‌الدین (۱۳۸۳). مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فخری اصفهانی، شمس‌الدین محمد بن فخرالدین (۱۳۸۹). معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی، تصحیح یحیی کاردگر، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- کرم‌رضایی، پریسا (۱۳۹۰). فهرست کاتبان نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی - کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- منزوی، احمد (۱۳۵۱). فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی و منطقه‌ای.
- نفیسی، سعید (۱۳۰۷). نخلبند شعرا (احوال و منتخب اشعار خواجه‌جوی کرمانی)، تهران: مؤسسه خاور.
- هاشمی‌نژاد، علیرضا. گزارش نسخه‌شناسی دیوان خواجه - خواجه‌جوی کرمانی (۱۳۹۲).

- Adamova, A.T. & M. Bayani (2015). *Persian painting: the arts of the book and potraiture*, Farnborough.
- *A catalogue of the Persian manuscripts in the Salar Jung Museum & Library* (1967). foreword by P.A. Thanupillai, introduction by Z. Husain, compiled by M. Ashraf, Hyderabad.
- Browne, E.G. (1920). *Literary History of Persia*, Cambridge.
- de Bruijn, J.T.P. (2009). “K̲v̲āju Kermāni”, *Encyclopædia Iranica*, (online edition) New York.
- Demircan Aksoy, Z. (2018). “XIV. Yüzyil Anadolu Türk Tezhip Sanati Tasarımları”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar University.
- Fitzherbert, T. (1991). “Khvajū Kirmani (689–753/1290–1352): An Éminence grise of fourteenth century Persian painting”, *Iran*, 29.
- Gray, B. (1963). "A newly discovered Nizami of the Timurid school", *East and West*, vol. 14, no. 3/4.
- Ḥamdu'llāh Mustawfī-i-Qazwīnī, *The Ta'rikh-i-Guzīda* (1910). introduction by E.G. Browne, Leiden & Brill.
- Lowry, G.D. & M.C. Beach (1988). *An Annotated and Illustrated Checklist of the Vever Collection*, Seattle & WA.
- Meredith-Owens, G.M. (1968). *Handlist of Persian Manuscripts 1895–1966*, London.
- Wright, E.J. (2012). *The Look of the Book: manuscript production in Shiraz, 1303–1452*, Washington D.C. & Seattle & Dublin.

منابع آنلاین

- <http://blogs.bl.uk/asian-and-african/2018/04/tracking-down-the-earliest-copy-of-khvaju-kirmanis-collected-works-british-library-or11519.html> (April 2018).
- http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_27261_f300r
- http://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=2&navigation_item=138a1ee393306ddc402d5a3cfbde8f8c&repid=2